

XARİCİ TİCARƏTİN ELMI-NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ PARADİQMALARI

Orxan Ələkbərov

Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: orkhanay@gmail.com

Xülasə. Məqalə dünya iqtisadiyyatının mühüm mövzusunə – xarici ticarətin elmi – nəzəri və metodoloji paradigmlərinə həsr edilmişdir. Xarici ticarət haqqında nəzəriyyələrin genezisi və təkamül mərhələləri araşdırılır. Eləcə də xarici ticarətə aid müxtəlif nəzəriyyələrin mahiyyəti izah edilir. Məqalədə həmçinin müxtəlif konsepsiyalar, o cümlədən beynəlmiləlcilik konsepsiyası, azad ticarət konsepsiyası, transmilli merkantilizm konsepsiyası nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: ticarət balansı nəzəriyyəsi, merkantilizm, proteksionizm, mütləq üstünlüklər nəzəriyyəsi, qapalı ticarət dövləti nəzəriyyəsi, internasionalizm konsepsiyası, qarşılıqlı asılılıq nəzəriyyəsi, müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsi.

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL PARADIGMS OF THE FOREIGN TRADE

Orkhan Alekperov

Baku State University, Baku, Azerbaijan

Abstract. The paper is devoted to the important theme of the world economy – foreign trade. The essence of the various theories of foreign trade is revealed. In the paper various concepts such as the concept of internationalism, the concept of free trade, the concept of transnational mercantilism are also analyzed.

Keywords: the theory of trading balance, mercantilism, protectionism, the theory of absolute advantages, the theory of the closed trading state, the internationalism concept, the interdependence theory, the theory of comparative advantages.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПАРАДИГМЫ ВНЕШНЕЙ ТОРГОВЛИ

Орхан Алекперов

Бакинский Государственный Университет,
Баку, Азербайджан

Резюме. Статья посвящена важной теме мировой экономики – научно-теоретическим и методологическим парадигмам внешней торговли. Здесь раскрывается генезис различных теорий и этапы эволюции внешней политики, а также дается объяснение сущности различных теорий внешней торговли. В статье также анализируются различные концепции: концепция интернационализма, концепция свободной торговли, концепция транснационального меркантилизма.

Ключевые слова: теория торгового баланса, меркантилизм, протекционизм, теория абсолютных преимуществ, теория замкнутого торгового государства, концепция интернационализма, теория взаимозависимости, теория сравнительных преимуществ.

1. Giriş

Ticarət haqqında ilk nəzəri mülahizələr yalnız XVII əsrdə meydana gəlmişdir. Alman iqtisadçısı Qotfrid Haberler qeyd edirdi ki, yalnız ticarətə aid olan xüsusi nəzəriyyə mövcud deyil, lakin onunla bütün iqtisadi nəzəriyyələr əlaqədardır [10].

Klassik və neoklassik iqtisadçılar xarici ticarət nəzəriyyəsini statik baxımdan nəzərdən keçirmişlər və ümumi iqtisadi inkişaf probleminə ayrıca diqqət yetirmişlər. Ona görə də iqtisadi inkişaf və beynəlxalq ticarət arasında mövcud olan qarşılıqlı əlaqələr diqqətlə öyrənilməlidir.

İqtisadi inkişaf cəmiyyətin tələbatında və mallara üstünlük verilməsində dəyişikliklər yaradır. Xarici ticarətlə məşğul olan ölkələrin əhalisi ölkədə istehsal olunmayan mallar almaq imkanına malik olur və onların hesabına öz tələbatlarını ödəyirlər. Başqa sözlə, xarici ticarət yeni ehtiyaclar yaradır və onların təmin olunması zərurətini doğurur. Beynəlxalq ticarət istehlak səviyyələrinin bərabərləşməsinə səbəb olur. Bütün bunlar isə ölkə istehsalının daxili strukturunda da dəyişikliklər edilməsini tələb edir.

2. Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasları

Xarici ticarət nəzəriyyələri

Beynəlxalq ticarətlə bağlı ilk nəzəriyyələrdən biri merkantilist ticarət balansı nəzəriyyəsi oldu. Güc balansı nəzəriyyəsi ilə təxminən eyni vaxtda yaranan bu nəzəriyyə təsdiq edirdi ki, bir dövlətin rifah halı yalnız digər dövlətin rifah halı hesabına yaxşılaşa bilər. Merkantilist yanaşmasına uyğun olaraq, ölkənin rifah halı və qüdrəti aşağıdakı sillogizmlə ifadə oluna bilər:

Əsas tezis: hər hansı bir dövlətin rifah halının artması - bu eyni zamanda onun mütləq hakimiyyətinin artmasıdır və əksinə.

İkinci dərəcəli tezis: xarici ticarət hesabına əldə olunan hər hansı bir dövlətin rifah halının artması labüd olaraq hər hansı bir digər dövlətin rifah halının azalması deməkdir.

Ən tanınmış ingilis merkantilistlərindən biri ser Cosayya Çarlz yazırdı: "Ticarətə aid olan aspektlər sırasında ticarət balansı haqqında mülahizələr idi ki, onun düzgün dərk olunması yeganə mühüm məqamdır və xalqın naminə ticarətin qavranılmasına və yayılmasına gətirib çıxaran, yol göstərən ulduzdur. Bu məsələyə görə ümumi rəy, yeri gəlmişkən onu deyir ki, bu bir balansdır, - Birləşmiş Krallıqdan ixrac edilən əmtəələrin həcmi ilə ora idxal olunan əmtəələr arasında proporsiyanın nəticəsidir və əgər ixrac idxalı üstələyirsə, hesab olunur ki, dövlət düzgün yolla gedir, müsbət balans isə dərhal xəzinəyə daxil olan qızılın ölkəyə idxalına bərabərdir.

1615-ci ildə ingilis "Ost-İnd" şirkətinə merkantilist Tomas Men direktor təyin olundu, sonralar o, "Eng-Lond's Treasure by Forraign Trade" ("Xarici ticarətdə İngiltərənin sərvəti") traktatını yazdı. Bu əsərdə Tomas Men sübut edir ki, "Ən sadə vasitə rifah halına - beynəlxalq ticarətə nail olmaqdır və burada biz aşağıdakı qaydaya riayət etməliyik: xaricilərə onların bizə verdiyindən çox mal satmalıyıq. Baxmayaraq ki, postitut öz-özlüyündə firavanlıqda bizə üstünlük gətirəcəkdir, rifah halı daha çox artacaqdır... Əgər xaricdən gətirilən yeməyə və geyimə olan artıq istehlakdan imtina etsək, öz idxalımızı azalda bilərik. İxracda isə biz nəinki öz artıq məhsullarımızdan xilas olmalıyıq, həm də bizim qonşuların tələbatlarını diqqətimizə

cəlb etməliyik. Beləliklə, biz onlara bacardığımız qədər əmtəə (mal) sata bilərik və lakin satışın həcmində yüksək qiymət əks olunmadığı şərtlər zamanı baha sata bilərik. Əgər öz gəmilərimizdə sifarişçiyə əmtəələri daşısaq bizim ixracın dəyəri optimallaşa bilər, çünki o zaman biz ondan yalnız əmtəənin dəyərini yox, həm də vasitəçinin payını, sığortanı və daşımanın dəyərini ala bilərik.

Mövcud beynəlxalq ticarət nəzəriyyələri arasında merkantilizm nəzəriyyəsini ayırmaq olar. Xarici ticarət konsepsiyasının işlənilib hazırlanmasına dair ilk cəhdlər XVI əsrin sonları XVIII əsrin əvvəllərində - iqtisadi fikrin ilk məktəblərinin yaranması, böyük coğrafi kəşflər, Avropanın birinci sənaye inqilabına qədəm qoyulduğu dövrdə olmuşdur.

Bu məktəbin nümayəndələri aktiv ticarət balansını prinsipini, yəni ixracın idxaldan üstün olmasını əsas götürürdülər. Merkantilizmin nümayəndələrinə xüsusilə iri dövlət vəzifələrində olan Tomas Men, Jan Batist Kelber, Uilyam Petti və başqaları aid idi. Avropanın mütəfəkkirləri, xüsusilə U.Petti hesab edirdi ki, millətin sərvəti nəcib metalların istehsalı və yığılması ilə müəyyən olunur, fizlokratlar isə millətin sərvətini kənd təsərrüfatı əməyli müəyyən edirdilər. Lakin merkantilistlər sərvətin mənbəyini o zaman hesab-pul nişanları olan qızıl və gümüşdə görürdülər. Ticarətçilər (tacirlər) cəmiyyətin ən mühüm sosial qrupu kimi nəzərdən keçirilirdi. Onlar tərəfindən ticarət siyasəti sahəsində müvafiq tövsiyələr hazırlanırdı ki, son nəticədə bu ixracın stimullaşmasına və xarici mallara gömrük rüsumlarının qoyulması vasitəsilə idxalın məhdudlaşmasına gətirib çıxarırdı. Belə merkantilist siyasətinə XII Lüdovikin hakimiyyəti zamanı intibah dövründə Fransa dövlətinin siyasətini misal gətirmək olar.

Merkantilistlərin xidməti ondan ibarətdir ki, onlar beynəlxalq ticarət nəzəriyyəsini tədiyyə balansını, müsbət və mənfi ticarət saldosu və s. kimi iqtisadi kateqoriyalarla zənginləşdirmişlər.

Məhsuldar qüvvələrdə baş verən dəyişikliklərlə yanaşı xarici ticarət siyasətində də dəyişikliklər baş verdi. Merkantilizm ona uyğun funksiyaları tədricən dəyişməyə başladı və tədricən, proteksionizm (yəni himayədarlıq) siyasətinə keçdi. Bu siyasəti vəzifəsi artıq dövlət tərəfindən pulların yığılması yox, gömrük rüsumlarının, sonradan kəmiyyət məhdudiyyətlərinin köməyi ilə doğulan sənayeyə himayədarlıq etmək idi.

Sonralar merkantilistlərin ikinci tezi Adam Smit tərəfindən təkzib olundu. Bununla o, mütləq üstünlüklər nəzəriyyəsinin müəllifi oldu. A.Smit yazırdı ki, bir xalqın udması digər xalqın uduması kimi vacib deyil. Əksinə, ticarət orda iştirak edən dövlətlər üçün də əlverişlidir: "Əgər digər ölkə bizdəki əmtəəyə nisbətən bizə daha aşağı qiymətlə əmtəə verərsə, istehsalına bir qədər üstünlüyə malik olduğumuz əmtəəyə görə bizim ölkənin əldə etdiyi pulla onu almaq daha yaxşıdır. Bir sıra əmtəələrin istehsalında bir ölkənin digər ölkə üzərində üstünlüyü o qədər çox da ola bilər ki, bütün dünya onunla mübarizə aparmağın faydasız olduğunu razılaşa bilər".

3. Nəticə və müzakirələr

Məlumdur ki, xarici iqtisadi əlaqələr ilk dəfə olaraq siyasi iqtisadın klassik' görkəmli nümayəndələri tərəfindən işlənib hazırlanmışdır. Bu nöqteyi-nəzərdən Qərbi Avropanın iqtisad elmində "mütləq üstünlüklər nəzəriyyəsi" vacib əhəmiyyət kəsb edir. Bu nəzəriyyənin banisi klassik siyasi iqtisadın görkəmli nümayəndələrindən biri A.Smit hesab olunur. "Mütləq üstünlüklər nəzəriyyəsi"nə görə hər hansı bir ölkədə hansı mallar daha ucuz istehsal olunursa, digər ölkələrə ixrac edilməli, əksinə istehsalı baha başa gələn mallar xarici ölkələrdən idxal edilməlidir. A.Smit bütün ölkələr üçün qarşılıqlı ticarətin səmərəli olduğunu əsaslandırmağa səy göstərərək qeyd edirdi: "Əgər hər hansı bir ölkə bizdə istehsalı baha başa gələn mallarla bizi daha ucuz qiymətə təmin edə bilərsə, onda həmin məhsulu almaq daha sərfəlidir. Əvəzində biz istehsal xərclərində üstünlüyə malik olduğumuz malları təklif edə bilərik".

Maraqlıdır ki, A.Smit öz liberal ideyalarını proteksionist cəhdlərlə bir araya gətirirdi. Belə ki, 1651-ci ildə Oliver Kromvelin nəşr etdirdiyi Naviqasiya aktını Smit "İngiltərənin bütün ticarət qanunlarının ən müdriki" adlandırmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Naviqasiya aktı İngiltərə hökumətinin proteksionist niyyətlərinin kvintessensiyasıdır (məğzidir).

Bu qanunverici aktda bir sıra vacib maddələr öz əksini tapmışdır:

a) Bir sıra əmtəələrə bütün Avropa limanları arasında yalnız ingilis gəmilərindən və ya bu əmtəənin emal olunduğu gəmilərdən İngiltərəyə həmin malların idxalına icazə verilirdi; sonuncu halda ikiqat rüsum ödənilirdi. Bu qaydalar Niderlandiyanın vasitəçi ticarətini olduqca məhdudlaşdırırdı.

b) Bütün kabotaj (sahil boyu) ticarətə yalnız ingilis gəmilərində icazə verilirdi; xarici balıqçılıq gəmiləri ikiqat rüsum ödəyirdilər [4].

c) Yalnız ingilis gəmilərinə və ingilis tacirlərinə Britaniya gəmiləri ilə ticarət etməyə icazə verilirdi; mallar ora bilavasitə İngiltərədən daşınmalı idi. Müstəmləkə malları bilavasitə İngiltərəyə və ya ingilis torpaqlarına (mülklərinə) göndərməli idi.

d) Bəzi Britaniya müstəmləkə malları İngiltərədə himayəçilik tariflərindən faydalanırdı, məsələn, İngiltərənin özündə tütünçülük qadağan idi; İngiltərədən əks istiqamətə ixrac olunan bir sıra müstəmləkə məhsullarına görə rüsum qaytarılırdı.

e) Müstəmləkələrə ingilis malları ilə rəqabət aparan istehsal sahələrinə qadağa qoyulmuşdu; əvəzində bəzi müstəmləkə məhsullarının, xüsusilə gəmiqayırma üçün materialların idxalı mükafatla həvəsləndirilirdi.

Liberal A. Smit bu sənədi ən yaxşı ticarət qanunu hesab edirdi.

A. Smit istehlak dəyərini yaradan əməyi və dəyərin mənbəyi kimi əməyin fərqləndirilməsində mühüm addım atdı, baxmayaraq ki, onlar arasında dəqiq sərhəddi aparmadı. A.Smit ölkənin sərvəti onun xəzinəsinin həcmindən asılı olması haqqında müddəa daxil olmaqla merkantilist nəzəriyyəsinin əsaslarını tənqiddə məruz qoydu.

"Əmək dəyərinin yeganə dəqiq ölçüsü kimi yeganə ümumi ölçüsüdür və ya yeganə ölçüdür ki, bunun vasitəsi ilə bütün vaxtlarda və bütün yerlərdə müxtəlif əmtəələrin dəyərini müqayisə edə bilərik" . A.Smit tərəfindən mütləq üstünlüklər nəzəriyyəsi işlənib hazırlandı ki, bu nəzəriyyə ona əsaslanır ki, bir ölkə digərinə nisbətən daha səmərəli əmtəə istehsal edə bilər və bunun əksində digər ölkələrlə azad ticarət vasitəsilə reallaşdırılan mütləq üstünlüklərə malikdir. A.Smitə görə iqtisadi artımın əsasını əmtəələrin, kapitalların və iş qüvvəsinin sərbəst axınını tələb edən əməyin bölgüsü təşkil edir. Buradan da azad ticarətin zəruriliyi, yəni onun maksimum liberallaşması haqqında mühüm nəticə çıxır. A.Smitə görə Liberal ticarətin tətbiq edilməsi zamanı ölkənin ixtisaslaşması prosesi sürətlənir və əmək məhsuldarlığı artır, çünki:

a) iş qüvvəsi birtipli məhsulun istehsalında ixtisaslaşaraq xüsusi yüksək praktiki vərdişlər və ixtisas əldə edir;

b) istehsalın səmərəliliyi yekcins məhsulun buraxılış müddətinin uzadılması hesabına artacaqdır ki, bu da daha səmərəli iş metodlarının yaranmasını, istifadəsini doğuracaq, digər məhsulların istehsalına keçid zamanı qeyri-məhsuldar vaxt və vəsait itkisini aradan qaldıracaqdır.

Qapalı ticarət nəzəriyyəsi böyük miqdarda tərəfdaş tapmadı və beynəlxalq ticarətin gərəkli olması haqqında fikir inkişaf etməkdə davam edirdi. Britaniya parlamentinin üzvü və görkəmli tarixçi Tomas Makoley tərəfindən azad ticarətin dövlətin çoxsaylı xarici amillərdən asılılığının artmasına gətirib çıxaran müddəasına cavab olaraq irəli sürdüyü əks dəlil maraqlıdır. Makoley bildirirdi: "Müstəqilliyin ardınca... asılılıq, bütün dünyadan, hər bir dövlətdən və iqlimdən asılılıq gəlir" . Makoleyin bu tezisindən sonra digər tezis gəlir ki, ona uyğun olaraq dövlətin ticarətdən asılılığı ticarət tərəfdaşlarının mükəmməl seçimi yolu ilə azala bilər" .

Makoleyin mövqeyi alman iqtisadçısı Herbert Verqonun əsərlərində daha da inkişaf etdirilmişdir.

H.Verqo qeyd edirdi ki, bir-birini istisna etməyən siyasət kimi azad ticarət və proteksionizm dövlətin xeyrinədir. Verqo nəzəriyyəsi milli iqtisadiyyatın iki: qorunan (əsas) və azad hissələrə bölünməsinə tələb edir ki, "bunun da əsas vəzifəsi ucuz və çoxsaylı birinci zərurət malları olmayan malların ölkəyə cəlb edilməsindən ibarət idi. Birinci Dünya müharibəsinin başlanmasına qədər əksər dövlətlər məhz bu nəzəriyyənin ardınca getdilər. Makoleyin və Verqonun nəzəriyyələrindən labüd olaraq belə bir fikir irəli sürülürdü ki, A ölkəsinin B ölkəsindən asılılığı eyni zamanda B ölkəsinin A ölkəsindən asılılığı deməkdir. Bu ideya internasionalistlər tərəfindən götürülmüşdü və onlar burda müharibənin qarşısının alınmasının səmərəli mexanizmini müəyyən etmişdilər. Belə ki, "qarşılıqlı asılılıq", "bazarlar şəbəkəsi" və s. kimi terminlər məişətə daxil oldu. Internasionalizm konsepsiyasının banisi kimi Monteskeni hesab etmək olar. O, hələ XVIII əsrin ortalarında yazırdı ki, "ticarətin təbii effekti - müharibənin dayandırılmasıdır. Bir-biri ilə ticarət edən iki millət bir-birindən asılıdır:

əgər biri alqıda maraqlıdırsa, digəri satqıda maraqlıdır. Bütün ittifaqlar bu qarşılıqlı maraqlar əsasında qurulur" .

Qarşılıqlı asılılıq nəzəriyyəsinin digər bir tərəfdaşı kimi Con Stüart Milli hesab etmək olar. O, özünün beynəlxalq "ticarət asılılığı doğurur, asılılıq isə dünyanın hərəkətverici qüvvəsi ola bilər" .

Eyni zamanda Mill birinci olaraq müşahidə etmişdi ki, maddi faydalar ticarət edən ölkələr arasında heç də həmişə bərabər bölünmür: əgər soruşsalar ki, hansı ölkə apardığı ticarətdən daha çox fayda əldə edir, cavab belə olacaqdır: ölkə digər ölkələrlə özü üçün əlverişli olan o şərtlərlə ticarət aparır ki, onun malları digər ölkələrdə yüksək tələbatla istifadə olunur, onun özü isə xarici mallardan bir o qədər asılı olmur.

1817-ci ildə ingilis iqtisadçısı David Rikardo iki ölkənin ticarəti əsasında qurulmuş müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsini işləyib hazırladı. Bu nəzəriyyə əyani surətdə göstərirdi ki, beynəlxalq əmək bölgüsü izolyanist (təcrid olunmuş) ticarət siyasətindən nə qədər faydalıdır: "Bəşəriyyətin çiçəklənməsi üçün ən yaxşı əmək bölgüsü hesabına onun rifahının artması vacibdir, bu zaman hər bir dövlət malların yerləşməsi, iqlimi, digər təbii və qeyri-təbii üstünlüklərin daha çox uyğun gəldiyi bu malları dövlət istehsal edə və digər ölkələrin istehsal etdiyi mallarla onları mübadilə edə bilər" .

Rikardo həmçinin göstərirdi ki, eyni mallarla ticarətdə müxtəlif ölkələrin üstünlükləri hesablanan zaman müxtəlif ölkələrdə bu əmtəənin istehsal amillərinə daxil qiymətlərin nisbəti, eləcə də yerləşmə xərclərinin dəyişməsi perspektivləri kimi amillərin nəzərə alınması vacibdir .

Siyasi iqtisadın digər görkəmli nümayəndəsi D. Rikardo Smitin xarici ticarətin səbəbləri haqqında fikirlərində mövcud olan çatışmazlıqları qeyd edərək, "müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsi"ni irəli sürmüşdür. Bu nəzəriyyəyə görə, beynəlxalq ticarətin əsas səbəbi ölkənin bir malın istehsalında müqayisəli üstünlüyə malik olmasıdır. D.Rikardonun "müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsi"nin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, ölkə üçün elə məhsulların istehsalı və satışı sərfəlidir ki, bu məhsulların istehsalı üçün tələb olunan milli məsrəflər elə həmin ölkədə digər mallar üçün tələb olunan məsrəflərə nisbətən daha azdır .

Bu nəzəriyyələrin müsbət məqamlarla yanaşı müəyyən qüsurları da vardır. A.Smitin "mütləq üstünlüklər nəzəriyyəsinin əmək bölgüsünün məzmununu yalnız mütləq xərclərlə əsaslandırmaq, onun mahiyyətini məhdudlaşdırmaq deməkdir.

Rikardo nəzəriyyəsinin və bütövlükdə klassik nəzəriyyələrin bir sıra mənfi xüsusiyyətləri mövcuddur ki, bu da həmin nəzəriyyələrin əsaslandığı prinsiplərdən yaranır. Bu prinsiplər aşağıdakılardan ibarətdir:

1) Dünyada yalnız iki ölkə mövcuddur və bu ölkələrdə 2 növ əmtəə istehsal olunur. Hər iki ölkədə bu əmtəələrin hər biri istehsal olunur.

2) Beynəlxalq ticarətdə pul işlədilmir və mübadilə olunan əmtəələrin bir-birinə dəyişdirilməsi formasındadır.

Əmək dəyər nəzəriyyəsi özünün ən yüksək inkişafına klassik məktəbin sonuncu görkəmli nümayəndəsi D. Rikardonun əsərlərində nail olmuşdur. D. Rikardo özünün əsas əsərlərində xarici ticarətdə nisbi (müqayisəli) üstünlüklər nəzəriyyəsini işləyib hazırladı.

D. Rikardonun müəllifi olduğu müqayisəli xərclər qanunu səmərəli rüşeymə malikdir və başlıca dəyər qanunu əsasında bu və ya digər ölkənin ixtisaslaşmasını müəyyən etməyə imkan verir.

D. Rikardo A. Smit nəzəriyyəsinin sahə məhdudluğunun qalıqlarını aradan qaldırmağa nail oldu. Sübut etdi ki, əmtəənin dəyəri onun sahə ixtisaslaşmasından asılı olmayaraq əməklə müəyyən olunur.

A. Smitin və D. Rikardonun mütləq və nisbi üstünlüklər klassik konsepsiyası ümumi təməli yaratdı. Bu konsepsiya sonrakı inkişafını və zənginləşməsini onların ardıcıllarının əsərlərində, xüsusilə K. Marksın əsərlərində tapdı. K. Marks vaxtilə yazırdı: "Rikardonun dəyər nəzəriyyəsi - müasir iqtisadi həyatın elmi izahıdır".

A. Smit və D. Rikardo özlərinin mütləq və nisbi üstünlüklər nəzəriyyəsində belə bir tezis irəli sürdülər ki, azad bazarın mövcud olması əmtəə istehsalçılarını istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinə gətirib çıxaracaq və buna görə də rentabəlsiz istehsaldan imtina etməyi təklif edirdilər. Lakin bununla belə onlar bu üstünlüklərin hansı növ məhsulun təmin etməsini izah etmirdilər.

Sonralar, K. Marks, S. Sismondi, P. Prudon, J.B. Sey, F. Bastia (Fransa), C.B. Klark (ABŞ), A. Marşal, F.İ. İkstd (Böyük Britaniya), Y. Şumpeter, F. Nayt, P. Solou (ABŞ), E. Çemberlen, C. Pobinson (ABŞ), C.M. Keyns (İngiltərə) və digər alimlər dəyər və istehlak dəyəri nəzəriyyəsini inkişaf etdirmişlər.

XX əsrin 30-40-cı illərində beynəlxalq ticarət (mübadilə ilə) haqqında təlimlərdən biri isveçli alimlər E. Hekşerin və B. Olinin əsərlərində işlənilib hazırlanmış istehsal amilləri və son hədd məhsuldarlığı nəzəriyyəsi oldu.

Onların nəzəriyyəsinə görə beynəlxalq ticarət qiymət amillərini bərabərləşdirir və bununla da əmtəələrin istehsalında nisbi müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsini nüfuzdan salır. Onların qrafiklərində və diaqramlarında sübutlar gətirilirdi ki, hər bir əmtəəyə bərabər miqdarda kapital və əmək gedir, yəni müxtəlif ölkələrin əmtəələri kapital tutumuna və əmək tutumuna görə sanki bərabər olur. Bununla da onlar müqayisəli xərclər qanununu inkar edirdilər. Onların istehsalın qiymət amillərinin tarazlaşdırılması ideyası yalnız dünya qiymətlərinin kapitalın və iş qüvvəsinin miqrasiyasının yaranması meyllərindən birini əks etdirirdi. Lakin o, ölkələr arasında kapitalın torpağın və əməyin bölgüsündə qeyri-bərabərliyi azaltmırdı.

E. Hekşer-B. Olin neoklassik konsepsiyası əmtəələrin və istehsal amillərinin ölkələrarası yerdəyişməsini çətinləşdirən müxtəlif məhdudiyyətləri mənfi qiymətləndirərək "ümumi bazar"ın yarandığı şəraitdə XIX əsrin qarşıya qoyulmuş iqtisadi və siyasi suallara cavab verirdi. Belə ki, onların konsepsiyasına uyğun olaraq ABŞ-a o kapitalı ixrac edən və əksinə, əmək tutumlu əmtəələri idxal edən ölkə rolu verilmişdir.

Artıq ucuz istehsal amillərinə malik olan ölkə bu amillərin istehsalı üçün tələb olunan əmtəələri ixrac edir. Tezisin düzgünlüyünü müəyyən etməkdən ötrü XX əsrin 50-ci illərinin ortalarından başlayaraq çoxsaylı tədqiqatlar aparılırdı. Bunlar arasında 1947-1954-cü illərdə amerikalı iqtisadçı V. Leontyevin işini ayırmaq olar. ABŞ-ın xarici ticarətinin strukturunun öyrənilməsi zamanı hesablaşmaların əsasında istehsalın iki amili - əmək və kapital dururdu və "məsrəflər-buraxılış" sahələrarası balansı göstəricilərindən istifadə olunmuşdu.

ABŞ-ın ixracında və idxalında istehsal amillərinin məzmununu tədqiq edərək, V.Leontyev maraqlı bir nəticəyə gəlmişdir: ABŞ-ın ixracı əmək intensivlidir, idxalı əvəzləyən əmtəələr isə - kapital intensivlidir. Alınan nəticələr "V. Leontyev paradoksu" adlandırılmış və onlar sanki formal olaraq E.Hekşer-B.Olin modelini inkar edirdi.

1959-cu ildə idxal-ixrac əməliyyatlarının təhlili əsasında Yaponiyada aparılan tədqiqatların nəticələri göstərirdi ki, ölkə kapitalı tutumlu əmtəələri ixrac edir və əmək tutumlu əmtəələri idxal edir. Bu E. Hekşer-B. Olin doktrinasının müddəalarından irəli gələn proqnoza ziddir [6].

Bütövlükdə, klassik nəzəriyyələrə müəyyən əlavələr edən son dövrlərin xarici ticarət nəzəriyyələrinin müəllifləri öz konsepsiyalarını daha çox praktikada tətbiq edirlər.

Xarici ticarət nəzəriyyələrinin müsbət və mənfi cəhətlərini qeyd etməklə yanaşı nəzərə almaq lazımdır ki, ölkələrin beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirakını sürətləndirən amillərlə bərabər xarici ticarətin əsasını təşkil edən prinsipləri bütövlükdə aşağıdakı kimi ayırmaq olar:

1. Yerli istehsalın kifayət qədər olmaması;
2. Əmtəələrin qiymətinin beynəlxalq çərçivədə fərqlənməsi;
3. Ayrı-ayrı ölkələrdə müxtəlif növ əmtəələrin istehsalı.

Göstərilən amilləri əsas götürən ölkələr getdikcə xarici ticarəti daha da inkişafətdirməyə səy göstərirlər. Son illər ölkələr tərəfindən xarici ticarətə müdaxilə halları əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlmiş və hər bir dövlət xarici ticarət siyasətini aparmaqda bir sıra məqsədlər güdürlər:

1. Xarici ticarət balansının kəsirinin aradan qaldırılması;
2. Xarici rəqabətdən qorunma;
3. İqtisadi inkişaf və ixracın təşviqi;
4. İnhisarçılığın aradan qaldırılması;
5. İqtisadiyyatın liberallaşdırılması;
6. Büdcə gəlirlərinin doldurulması;
7. Sosial və siyasi məqsədlər və s.

Xarici ticarət siyasəti dövlət tədbirləri sistemi olub, xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsinə istiqamətlənməklə, maddi istehsalın strukturunda, iqtisadiyyatın idarə edilməsində baş verən real prosesləri əks etdirir.

XVIII əsrin 60-70-ci illərində sənaye çevrilişi başlandı ki, bu da maşınlı sənayeyə keçid demək idi. Belə bir şəraitdə ingilis iqtisadçısı A.Smit, sonradan D.Rikardo azad ticarət

adlanan yeni xarici ticarət konsepsiyasını irəli sürdülər. Bu təlimin başlıca ideyası ondan ibarət idi ki, onların ifadə etdikləri əmək məsrəfləri (A.Smitə görə mütləq, D.Rikardoya görə nisbi) və ya istehsal xərcləri əsasında beynəlxalq əmək bölgüsündə fəal iştirak edən ölkələr ən çox fayda əldə edirlər. Sonradan onların baxışları isveçli alimlər E.Hekşer və B.Olin tərəfindən istehsal amilləri nəzəriyyəsi adı altında inkişaf etdirildi.

XX əsrin 30-cu illərində xərclərdə ölkələrarası fərqlər haqqında Hekşer-Olin nəzəriyyəsi meydana gəldi. Faktiki olaraq bu nəzəriyyə Rikardonun müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsinin davamı idi. Bu nəzəriyyə istehsalda istifadə olunan amillərin ölkələrin istehsal amilləri ilə müxtəlif təminatına olan müxtəlif nisbətindəki xərclərdə yaranan fərqi izah edir. Beləliklə, beynəlxalq əmək bölgüsü aşağıdakı prinsipə əsaslanmalıdır: ölkələr o malları ixrac etməlidir ki, onların istehsalına artıq olan daha çox amillər, defisit (qıt) olan daha az amillər gedir. Bu nəzəriyyədən belə bir nəticə çıxır ki, ticarətin inkişafı üçün müəyyənədicə amillər - kapitalın, təbii resursların və iş qüvvəsinin olmasıdır.

İsveç iqtisadçıları E.Hekşer və B.Olin tərəfindən yaradılan nəzəriyyə bir çox onilliklər ərzində çox populyar olmuşdur. Lakin sonralar müşahidə olundu ki, onun postulatları reallığa uyğun deyil. Bundan əlavə o, oxşar amillər dəstinə malik olan dövlətlər, yaxud dövlətlər bloku (məsələn, ABŞ ilə Qərbi Avropa ölkələri) arasında ticarətin meydana gəlməsi və inkişafı səbəblərini izah etmir.

Bir qədər dəyişkən qismində Hekşer-Olin modeli deyir ki, ticarətin və ticarət yollarının bölgüsü və inkişafı həm göstərilən üç amildən, həm də tarixi ənənələrdən və milli dövlətlərin şikayətindən asılıdır. Robert Gilp istehza ilə göstərir ki, yenidən nəzərdən keçirdikdən sonra Hekşer-Olin nəzəriyyəsi dövlətlərin müqayisəli üstünlüklərini və ticarət axınlarını müəyyən edən amillərin sadə yenidən hesablanmasına çevrildi.

XX əsrin 30-cu illərində alman iqtisadçıları K.Şmit və K.Haushoter tərəfindən böyük məkanlar nəzəriyyəsi ("Grossraumtheorie") irəli sürüldü. Onlar XX əsrdə iqtisadi inkişaf prosesi ilə əlaqədar ənənəvi milli dövlətlərin rolunun zəifləməsini göstərirdilər və beynəlxalq münasibətlərin, beynəlxalq hüququn yeni, daha təkmil və tammiqyası subyektləri kimi böyük geoməkanların yaradılması ideyası ilə çıxış edirdilər. Şmit-Haushoter nəzəriyyəsini geoməkan kimi İTT (Ümumdünya Ticarət Təşkilatı) tərəfindən yaradılan ticarət məkanını təqdim edərək beynəlxalq ticarətə də tətbiq etmək olar.

Böyük məkanlar nəzəriyyəsi C.Şumpeter tərəfindən elan olunan tezisə ziddir: "Bu və ya digər ölkə ilə ticarət və maliyyə münasibətlərini qırmaq hüququ milli suverenliyi təşkil edən ayrılmaz xassə kimi nəzərdən keçirilir. Dünya arenasında dövlətin malik olduğu təsir məhz bu hüquqa əsaslanır və ticarət asılılığı kompensasiyası da bu hüquqa əsaslanır.

Dünya ticarətinə bilavasitə aidiyyəti olan daha bir nəzəriyyəni 1960-cı illərdə Remon Vernan işləyib hazırladı. Onun məhsulun həyat tsikli nəzəriyyəsinə uyğun olaraq, hər hansı bir ölkədə istehsal olunan beynəlxalq arenada rəqabət üstünlüyünə əmtəə o vaxta qədər malik olur ki, o, kiçik miqdarda istehsal olunur. Məhsul istehsalı kütləvi olduğu halda onun rəqabətli üstünlüyü dərhal itir.

XX əsrin sonlarında "müqayisəli üstünlük" anlayışını "rəqabət üstünlüyü" termini əvəz etdi.

O, XXI əsrdə dünya ticarətinin inkişafını müəyyən edən amillərin məcmusunu daha tam əks etdirir. Belə ki, tarixi presedenti (misalı), milli ticarət siyasətini texnoloji inkişaf, beynəlxalq ixtisaslaşma və korporativ siyasət tamamlayırdı. Rəqabət üstünlüyü nəzəriyyəsi Maykl Porter tərəfindən son olaraq ifadə olundu. O, bu nəzəriyyəyə milli mədəniyyətdən ticarətin inkişafının asılılığını və dövlətin iqtisadi siyasətinə onun təsirini gətirdi.

Sadələşdirilmiş şəkildə Porter nəzəriyyəsi aşağıdakı kimi görünür: Fərz edək ki, A' ölkəsi ucuz iş qüvvəsinə, B ölkəsi isə kapitalla (kapital əməyə nisbətən ucuzdur) malikdir. X məhsulu əməklə tutumludur, Y məhsulu isə - kapital tutumludur. Bu zaman A ölkəsi X məhsulunun istehsalı zamanı B ölkəsi üzərində nisbi üstünlüyə malik olacaq, B məhsulu isə Y məhsulunun istehsalı zamanı eyni üstünlüyə malik olacaqdır. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, hər iki ölkə ixtisaslaşmadan və ticarətdən mənfəət əldə edəcəkdir. A ölkəsi X məhsulunu istehsal edir və Y məhsulunun idxalına mübadilə olaraq onun hər hansı bir hissəsini ixrac edir, B ölkəsi isə Y məhsulunu istehsal edir və X məhsuluna mübadilə etməklə onun Y hissəsini sataraq A ölkəsi ilə ticarət edir .

Rəqabət üstünlükləri nəzəriyyəsinin meydana gəlməsinə baxmayaraq, D.Rikardonun müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsi öz aktuallığını hələ də itirmir - zaman keçdikcə yalnız bu üstünlüklər dəyişir (məsələn, bu və ya digər dövlətin hər hansı bir resursları - xammal, yanacaq, meşə materiallarını ixrac etmək qabiliyyəti - onun üstünlüyü kimi nəzərdən keçirilirdi, lakin bu gün hətta daha aşağı qiymətlə dövlətin məhsul ixrac etmək qabiliyyətinə əlavə olaraq istehlakçının təhlükəsizlik mülahizələri əlavə olunur: bir məhsul göndərəndən daha çox asılılıq və ya onun siyasi-etibarsızlığı böyük etibar doğurmayan daha yüksək qiymətə eyni məhsulu satan, rəqabət aparan dövlətə nisbətən az cəlbedici edir).

Nəhayət, beynəlxalq ticarətinin yaranmasının özünü izah edən iki paradigma haqqında xatırlamamaq olmaz. Birinci ortodoksal xarakter daşıyır və təlim fərdin məhsulların və malların mübadilə edilməsi meylinin hesablanmasından başlayır, ondan məntiqi olaraq yerli bazarların və əmək bölgüsünün əmələ gəlməsi labüdlüyü nəticəsi meydana gəlir ki, bunlar sonra daha uzaq məsafəyə keçirilir və beynəlxalq çoxtərəfli olan aparıcı (öz coğrafiyasına görə) kimi xarici və "uzaq" ticarətə çevrilir [5].

XX əsrin ortalarında tanınmış alim Karl Pilani tərəfindən tamamilə digər nəzəriyyə irəli sürülmüşdür .

Ticarətin mənşəyi mənbələrini tədqiq edərək, o, alıcıdan xeyli məsafədə olan əşyaların əldə olunması prosesini başlanğıc nöqtə kimi qəbul edir. Bununla belə Polani ticarəti birtərəfli akt kimi qəbul edir və qeyd edir ki, o, nadir halda "yalnız yerli rəhbərlər tərəfindən zorakılıq vasitəsilə və ya qarşılıqlı əsasda saziş (razılaşma) vasitəsilə ikitərəfli olur . Alimin başlıca tezisi ondan ibarətdir ki, insan birliyi həmişə xarici (müvafiq olaraq beynəlxalq və çoxtərəfli)

ticarətlə bu və ya digər dərəcədə məşğul olmuşlar, lakin bu ticarət həmişə bazarların mövcudluğunu dərk etməmişdir.

Ticarətin hər hansı bir institusionalaşdırılması, yəni kortəbii ticarət ekspedisiyalarından daimi dinc mübadilə ticarətinə keçid Polaninin fikrincə iki istiqamət üzrə həyata keçirmişdir: mübadiləyə (əmtənin əmtəəyə) və s. dünyaya (soyğunçu basqıların, zorakılığın və s. əksinə) .

XX əsrin ikinci yarısında "ticarət" nəzəriyyələri arasında Jan Kristofer Qras tərəfindən işlənib hazırlanmış transmilli merkantizm konsepsiyası xüsusi yer tutur. İlk baxışda, belə bir söz birləşməsi oksyumoron (almanca "oxumoron" - "hacırcavab" deməkdir və üslub fiquru və ya üslub səhvi kimi sözün əks mənası ilə uyğunlaşmasıdır) kimi səslənir: merkantilizm - milli siyasətdir. Lakin bu anlayış 1940-cı illərin ikinci yarısında Havana xartiyasının (Beynəlxalq ticarət təşkilatının nizamnaməsinin) işlənib hazırlanması zamanı yaranan vəziyyəti çox gözəl əks etdirir: bir tərəfdən, liberallaşma yolu ilə dünya ticarətinin həcmnin artması tələbolunurdusa, digər tərəfdən, ölkənin mənfi xarici təsirdən qorumaq imkanına malik olmaq zərurəti olduğu halda milli iqtisadi siyasətin müəyyən edilməsində dövlətin üstünlüyünü saxlamaq zəruri idi .

Nəticə. Nəhayət, beynəlxalq ticarət sahəsində ən yeni nəzəriyyələrdən biri - Qrosmanın və Riçardsonun strateji ticarət nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyənin üç əsas postulatı belədir: "nəzəriyyənin və konsepsiyanın inkişafı - şirkətlərin və hökumətin strateji qarşılıqlı fəaliyyətinin nəticəsidir və "national environment" çərçivəsi ilə məhdudlaşmışdır, "ticarət sənayesinin strateji sahələrinin hesabına inkişaf edir" və "ticarət - strateji rəqabətin nəticəsidir".

İri inhisar birliklərinin (konsernlərin, trestlərin və s.) yaranması proteksionizmin yüksək proteksionizm adlanan yeni istiqamətinin əmələ gəlməsində ifadə olunan proteksionizm siyasətinin mövcud olmasında ciddi dəyişikliklərə gətirib çıxardı. Onun azad rəqabət proteksionizmindən fərqi ondan ibarətdir ki, əgər proteksionizm inhisarçı mərhələyə qədərki dövrdə bir qayda olaraq, iqtisadiyyatın ən zəif, rəqabət qabiliyyəti olmayan sahələrin xarici rəqabətdən qorunmasına istiqamətlənən işdirsə, onda inhisarçı yüksək proteksionizm məhz ən inkişaf etmiş, güclü, ən inhisarlaşmış sahələri qorumağa başladı.

Bu növ siyasətin məqsədi ondan ibarət idi ki, güclü qorunma altında olan iqtisadiyyatın sektorları daxili bazarda yüksək inhisar mənfəəti almaq üçün qiymətlərin yüksək səviyyəsi hesabına dünya bazarında hücum (aşağı qiymətlərin köməyiylə) əsaslanırdı. Bununla əlaqədar olaraq bu siyasət hücum və ya təcavüzkar proteksionizm adını aldı.

Son onilliklər ərzində xarici ticarət siyasətində transmilli kompaniyalar (TMK) xüsusi yer tutur. TMK-ların filialları və törəmə firmaları bazarların bölgüsü, satış qiymətləri və şərtləri, ticarət markalarının və patentlərinin qorunması haqqında razılaşmalar ilə bir-birilə əlaqədardır. Bu sazişlər firmalar arasındakı səviyyədə bağlanılır, onlar haqqında məlumatlar, bir qayda olaraq, açıqlanmır. Beləliklə, baxmayaraq ki, TMK-lar ticarət-siyasət maneələrini aradan qaldırmır, xatırlanan razılaşmalar adi ticarət- siyasət maneələrinin köməyiylə yaranan

əngəlliklərə nisbətən idxal üçün az hiss olunmayan maneələri yaradır. Müasir xarici iqtisadi siyasətin spesifik cəhətlərindən biri olan bu xüsusi inhisarçı proteksionizm inhisarların məhdud praktikasi adını aldı .

İqtisadiyyatın beynəlmilləşməsinin obyektiv tələbləri müasir xarici ticarət siyasətinin formalaşmasına böyük təsir göstərən, hazırda dünyada baş verən integrasiya proseslərinə kömək göstərdi. Integrasiya qruplaşmalarının fəaliyyəti nəticəsində onlar üçün vahid olan kollektiv proteksionizm adının aldığı xarici iqtisadi əlaqələrin tənzimlənməsi sisteminin formalaşması baş verir. Kollektiv proteksionizm proteksionizmlə azad ticarətin özünəməxsus "hibridi"dir.

Beynəlxalq əmək bölgüsünün müasir vəziyyəti dünya iqtisadiyyatının qlobalaşmasını doğrurmuşdur. Dünya iqtisadiyyatının qlobalaşması ümumdünya iqtisadi məkanın yaradılması prosesi deməkdir ki, bunun çərçivəsində istehsal, beynəlxalq ticarət, xidmətlərin və kapitalların hərəkəti sahəsində öz mahiyyətinə görə eyni və ya yaxın normalar, siyasi və iqtisadi konsepsiyalar fəaliyyət göstərir [7].

Deyilənləri nəzərə alaraq, belə bir fikirlə çətin razılaşmaq olar ki, müasir proteksionizm neoproteksionizm üçün "dövlətin sərhədləri vasitəsilə malların sərbəst yerdəyişməsinə ciddi kredit, texniki və digər vasitələrin güclənməsi xarakterikdir.

Fikrimizcə, dəst məmulatların bazarlarına əlyətərliliyin maksimum yüngülləşməsində ilk növbədə sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin müstəsna marağı onları beynəlxalq ticarətin liberallaşması üzrə addımlar atmağa məcbur edir, bunu xüsusilə ÜTT-də baş verən proseslər də sübut edir.

Beləliklə, neproteksionizm üçün ticarətin liberallaşmasına cəhd, o cümlədən integrasiya qruplaşmalarının yaradılması yolu ilə səhvlər, eləcə də ixracın geniş stimullaşdırılması (həvəsləndirilməsi) sisteminin yaradılması xarakterikdir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev A., (2001), Azərbaycanın xarici ticarət - iqtisadi əlaqələri, Bakı, Ozan, 320 s.
2. Бабин Г.Н., Исаченко Т.М., (2007), Внешне экономическая Политика. Учебное пособие. Издательство Экономика, 463 стр.
3. Монтескйш Ш.Л., (1956), Избранные сочинения, М., стр.97.
4. Смит А., (1993), Исследование о природе и причинах богатство народов. Москва.
5. Поланги К., (2002), Великая трансформация. Политические и Экономические истоки нашего времени. СПб., стр.72.
6. Хлопов А., (2000), Теория международной торговли, Москва, стр.77.
7. Эмир-Ильясова Г.И., (2006), Регулирование внешнеэкономических связей Азербайджанской Республики в условиях интеграции мировой экономики, Баку, Элм.
8. Buchanan N.C., Lutz F.A., (1947), Rebuilding the World Economy. New York.

9. Haberler G.V., (1933), Der internationale Handel: Theorie der weltwirtschaftlichen Zusammenhänge, Berlin. 1933.
10. Gilpin R., (2000), The challenge of Global Capitalism, Princeton University Press, p. 94.
11. Graz J.C., (1999), Aux sources de l'OMC. La Charle de la Havane. 1941-1950. Geneve,. P. XI.
12. Grossman G.M., Richardson Y.D., (1985), Strategie Trade Poliiy: A Survey of Issues and Early Analisis. Srecial Parer 15/ Princeton. 1985.
13. Hirsman A.O., (1945), National power and the structure of foreign trade, London.
14. Mill, J.S., Ashley, W.J. (1929). Principles of Political Economy Edited by WJ Ashley.
15. Mun T., (1964), England's treasure by forraign trade, London, p.7-11.